

JAROSLAV KAPR

POZNAMKY K TEORETICKÉ A EMPIRICKÉ PROBLEMATICE STRATIFIKACE

Tento text není systematickým a úplným výkladem zmíněného problému, ale pouze souhrnem několika poznámek. V důsledku toho, že téma i používaná terminologie není v naší literatuře vžitá, věnujeme více místa úvodním částem.

1.

1.1 Některé principy diferenciacce společnosti

Z běžného života jsme přivyklí na různé způsoby odlišování individuí. Navzájem se rozpoznáváme a určujeme podle určitých znaků, jako např. podle národnosti, věku, pohlaví, oblečení, zaměstnání, politické příslušnosti, postojů atd.

S těmito skutečnostmi se denně setkáváme, a proto i obecná představa odlišnosti individuí je nám blízká a pochopitelná.

Fakt odlišnosti sociálních postavení individuí však často spojujeme pouze s minulostí, s třídní společností. V minulých letech jsme často pod vlivem popularizující a zjednodušující propagandy měli možnost slyšet, že naše společnost odstranila sociální nerovnost. Nedočkávaná projekce vizí komunistické společnosti dospívala k ideálu rovnosti jako nerozlišenosti v sociálním postavení individuí. Sice se připouštělo dosavadní rozčlenění naší společnosti na třídu rolníků a dělníků (s inteligencí byly v tomto schématu potíže v tom smyslu, že nebylo vymezeno, za co ji považovat a kam zařadit), ty se však prakticky dále nečlenily a byly mezi nimi deklarovány tzv. neantagonistické vztahy (protiklady). Tato představa byla vhodně doplňována přesvědčením, že i toto je stav dočasný a v budoucnu zmizí i toto přežívající sociální členění, a navíc, bude-li odstraněna „mrzačící dělba práce“, dojdeme ke stavu homogenity a harmonie. Všichni si budou rovni nejen ve smyslu sociálního postavení, ale dokonce i jako pracovníci, jako svobodná individua rozvíjející své schopnosti v různých, ničím neomezovaných sociálních činnostech. Podobné představy, i když pochopitelně ne v tak zjednodušené podobě, se vyskytovaly donedávna i v odborných studiích. Taková představa o diferencovanosti společnosti jako o něčem přežívajícím zjednodušuje hrubým způsobem nejen faktický aktuální stav, ale tím více očekávaný budoucí stav společnosti.

Společnost byla vždy, je a bude nadále mnohvrstevnou strukturou. Mění se jen stupně, typy a způsoby takového rozvrstvení. Relativně homogenní a málo

členěné jsou primitivní a izolované společnosti a i ty ještě jen podle některých znaků. Podle jiných mohou být složitě členěné. Moderní průmyslové společnosti však vykazují naopak jako charakteristický rys vysoké členění a heterogenitu založenou na složitě a specializované dělbě práce. Nepřehledná složitost profesionálních rolí, kulturních vzorců a všech ostatních sociálních činností vede k nutnosti koordinace a tato potřeba vytváří složitě sociální řazení s rozlišenými sociálními pozicemi jedinců a jednotek s rozlišenými funkcemi a úkoly.

Tento složitý obraz moderní společnosti bývá zkoumán různými vědami a zachycován v různých pojmech. Některé vědy si všímají vrstvení kulturního a etnického, jiné národnostního a jazykového, jiné pracují s takovými rozlišovacími znaky, jako je věk, pohlaví, smrt, narození apod.

Sociologie dnes věnuje největší pozornost tomu typu členění, který užívá jako selektivních kritérií sociálních znaků (např. typ profesionální role, podíl na moci atd. — na rozdíl od takových jako rasa, pohlaví, i když i tyto znaky mohou být v určitých podmínkách instrumentálními při formování sociálních skupin).

1.2 Stratifikace

V této stati nás bude zajímat takové členění společnosti, pro které se užívá termínu stratifikace.

První obtíž je s překladem tohoto pojmu. Český korelát vrstvení nevyhovuje, protože je obecnější, a termín členění má poněkud jiný význam. Proto se často raději tento pojem vůbec nepřekládá. Tohoto zvyku se od této chvíle budeme přidržovat i v tomto textu.

V nejšířším významu slova znamená stratifikace „roztřídění“, „rozvrstvení“ osob podle jejich typického sociálního postavení v určité sociální struktuře určité společnosti.

V této fázi našich úvah musíme nyní poukázat na první sérii problémů. Vzniká otázka, podle čeho budeme tříditi individua nebo sociální jednotky do větších celků, vrstev a jaký typ uspořádání dostaneme.

Vědecký přístup vždy vyžaduje určité „uspořádávání“ materiálu. Uspořádáním se v této souvislosti myslí řazení objektů do skupin podle jednoho nebo několika znaků, které jsou jim společné. Cílem takového postupu je vytvořit skupiny objektů homogenní podle stanovených znaků. (Např. skupinu osob stejného pohlaví a stejného věku.) V sociálním prostředí je však takové uspořádání značně obtížnější než např. v prostředí přírodním, a to z těchto důvodů:

1. Velké množství sociálních procesů má různou úroveň, ale všechny jsou důležité, i když ne podstatně nutné k výkonu nějakého systému jako celku. To znamená, že je velmi obtížné stanovit důležitost, význam, váhu určitého procesu, znaku, vlastnosti pro nějaký proces.
2. Procesy nejsou fixovány a nejsou invariabilní, ale jsou vysoce závislé na vý-

sledcích předcházejících procesů i na informacích z okolí. To znamená, že je velmi obtížné stanovit nějaký znak, o kterém by se dalo předpokládat, že je stabilní vůči změněným podmínkám.

3. Některé procesy se realizují v mnoha různých kontextech v podobných funkcích k různým účelům. To znamená, že je obtížné soudit, že podobné procesy, podobná uspořádání jsou výsledkem adekvátního rozložení příčin a podmínek. Máme tedy co činit s materiálem velmi heterogenním, nestabilním, dynamickým. Skupiny, které takto vytvoříme, se navíc liší od přírodního materiálu vysokou vzájemnou závislostí jednotek, které tvoří často systém, uvnitř něhož mohou mít jednotky jiné vlastnosti než vně takového systému.

Může se nám proto velmi snadno stát, že skupina, kterou vymezíme podle několika znaků (a to je v sociálním prostředí při složitosti systémů většina případů), bude vždy homogenní jen podle jednoho, ale heterogenní podle jiného.

Např. sociální skupina — mistři —, kterou vymezíme znaky: a) postavení v organizaci práce, b) vzdělání, c) věk, d) organizační schopnosti, bude homogenní podle znaku a), relativně (ve statistickém smyslu) homogenní podle znaku c), ale heterogenní podle znaků d) a b).

Přes tyto uvedené a další obtíže vyplývající ze složitého a dynamického charakteru užívá se i v sociálních vědách běžně postupů třídění a uspořádání sociálních jednotek, ovšem s vědomím těchto potíží.

Vraťme se však k vymezení pojmu stratifikace.

1.3 Status

V souvislosti s jeho užíváním se velmi často vyskytuje ještě jeden termín, a to *s t a t u s*. Téměř v každé práci se nalézají jeho synonyma např. *p o z i c e* (position), *m í s t o* (place), *p o l o h a* (location), *p o s t a v e n í* (standing). Nejvíce se však vžil termín *s t a t u s*, protože vyhovuje modelu sociální stratifikace jako představa bodu nebo skupiny bodů ve vícerozměrovém prostoru, definovatelných určitými parametry. (Vedle tohoto obecného statutu se užívá termín *s t a t u s* i pro označení dílčí pozice, např. v zaměstnání, v rodině atd.). Ujijeme-li nyní termín *s t a t u s* v jeho obecném významu, můžeme předběžně chápat stratifikaci jako relativně stálý systém rozvrstvení individuů nebo sociálních jednotek do vrstev podle typického statutu v určité společnosti.

Na tomto hrubém vymezení se většina autorů shoduje. Problémy nastávají, pokusíme-li se o přesnější vymezení.

V takovém případě se setkáváme s mnoha různými koncepcemi stratifikace, kde rozdíly nejsou jen terminologického rázu. Existují však dvě základní koncepce, z kterých ostatní tak či onak vycházejí. Je to marxistická koncepce třídního uspořádání společnosti a strukturně funkcionalistické pojetí stratifikace.

Funkcionalistická koncepce vychází ze dvou základních premis. Za prvé, že existují sociální pozice různého funkcionálního významu. Za druhé, že

existuje různá potřeba (nedostatek) vhodných osob. Nejnutněji charakterizuje funkcionalistickou koncepci ve svých kritických poznámkách Melvin M. Tumin. Formuluje sedm principů, z kterých toto pojetí stratifikace vychází:¹⁾

1. Některé funkce ve společnosti mají větší funkcionální význam než druhé a vyžadují speciální schopnosti k výkonu těchto funkcí.
2. Pouze omezený počet osob ve společnosti má talent, na základě kterého může být vycvičen tak, aby byl schopen zastávat danou funkci.
3. Přeměna talentu v schopnosti vyžaduje určitou dobu přípravy a určité oběti.
4. Aby bylo možno osoby přimět k obětem, které vyžaduje příprava, musí jejich budoucí pozice přitahovat diferencovaností odměny.
5. Typy gratifikace mohou být klasifikovány v těchto třech dimenzích: věcné, související se zábavou a rozptýlením, související se sebeuplatněním.
6. Diferencovanost gratifikace má za následek diferencovanost úcty a prestiže přisuzované různým vrstvám. Stratifikace v tomto smyslu je institucionalizovaná nerovnost.
7. Nerovnost vrstev co do množství odměn, úcty a prestiže je pozitivně funkcionální a v každé společnosti nezbytná.

Důsledkem těchto principů je selekce vhodných osob do vhodných rolí. Selektivními kritérii jsou schopnosti, kvalifikace, výkon atd. Koncepce byla z mnoha stran kritizována pro vágnost a neurčitost některých pojmů, zejména pro pojem funkcionální nezbytnost, pro tvrzení nutnosti nerovných odměn zmíněných typů, pro ahistoričnost atd.

Podle mého názoru je nejzávažnější námitkou ta, která míří proti samému vymezení pojmu stratifikace. V případě, že rozdělení profesionálních rolí, jinými slovy dělbu práce doprovázenou různým funkcionálním významem rolí a různým odměňováním a příslušným selektivním mechanismem — nazveme sociální diferenciací, je možno o navrhovaném modelu vážně diskutovat a neodmítat jej. Potom však musíme disponovat jiným modelem pro takové uspořádání do vrstev, kde se uplatňují askripční kritéria, mocenské prvky, dědičné a příbuzenské aspekty apod., které závažným způsobem modifikují strukturu a funkce sociálního uspořádání a které nazveme stratifikací. Jinými slovy, vědecká analýza uspořádání společnosti musí rozlišovati mezi tzv. sociální diferenciací a stratifikací. I když mají jistě tyto dva modely uspořádání sociálního systému mnoho společného, přináší násilná aplikace jednoho z těchto modelů na obecné uspořádání společnosti řadu sporných a obtížně vysvětlitelných důsledků.

Marxistická koncepcí uspořádání společnosti je tradičně u nás užívána a běžně známa. Nebudu se proto zabývat její charakteristikou. Poznamenám jen, že klasický Marxův model společnosti vyžaduje určité modifikace, aby byl použitelný v této diskusi a aplikovatelný na dnešní stav.

¹⁾ Melvin M. Tumin: Some Principles of Stratification: A Critical Analysis, Ve sborníku R. Bendix - S. M. Lipset: Class, Status and Power — Free Press 1966.

O takovou modifikaci se pokusili autoři V. Tlustý a J. Klofáč²⁾ ve své práci *Soudobá sociologie*. Z jejich koncepce v tomto textu budu dále vycházet.

Chápu stratifikaci vzhledem k třídní struktuře jako obecnější pojem. Třídní uspořádání je specifickým typem stratifikace. Specifickým ne v tom smyslu, že by se lišil nějakými zcela novými vlastnostmi, ale v tom smyslu, že vzniká za určitých podmínek. Třídní struktura podle jejich vymezení vzniká tam, kde stratifikaci protíná tzv. čára minima životní úrovně tak, že některá strata zůstávají pod touto čarou a některá nad ní. Tím je stratifikace dichotomicky polarizovaná na dvě „třídy“ (skupiny vrstev, tříd). Toto uspořádání vytváří zvláštní povahu vztahů a konfliktů, zvláštní semknutost, identifikaci se svou třídou a nepřátelský, antagonistický postoj k třídě druhé. V podobné situaci je charakter konfliktů takový, že nejde o snahy posouvat se ve stratifikaci výše, ale o změnu a přestrukturování celého systému uspořádání vrstev. V tomto pojetí je nejobecnějším pojmem sociální diferenciacce. (Pro určitý typ sociální diferenciacce vzniklý v podmínkách moderní dělby práce by s určitými modifikacemi mohl platit funkcionalistický model.) Speciálním typem sociální diferenciacce je stratifikace a speciálním typem stratifikace je třídní uspořádání.

Autoři vymezují stratifikaci jako uspořádání do vrstev, kde příslušnost individua nebo sociální jednotky k vrstvě určují takové dimenze jako příjem, podíl na moci, prestiž a společná kultura, tj. hodnotový systém, ideologie atd., která vede k solidaritě a identifikaci s vrstvou.

Někdy vznikají spory o tzv. subjektivní a objektivní přístup k analýze stratifikace. Jedni autoři tvrdí, že za jediné a základní znaky je třeba považovat příjem, vlastnictví, vzdělání, původ, zaměstnání, pravomoc atd., které jsou objektivní. Takový znak, jako je vědomí příslušnosti k vrstvě, je znak subjektivní a nespolehlivý v tom smyslu, že jsou individua, která si své příslušnosti nemusí být vědoma. Naopak druzí autoři tvrdí, že jediný přístup, který má smysl, je ten, který zjišťuje vědomí příslušnosti k vrstvě, identifikaci s vrstvou apod., tedy znaky subjektivní. Uvádějí, že jsou to jediná spolehlivá kritéria, protože neexistuje-li solidarita a společné vědomí příslušnosti k vrstvě, což je v této koncepci hlavním kritériem, mohou různí autoři poměrně libovolně a „subjektivně“ stanovit, co je třeba považovat za objektivní kritéria, a konstruovat tak různé vrstvy stratifikace. Je zřejmé, že je třeba vyloučit z analýzy obě extrémní koncepce. Extrémní zdůraznění objektivních znaků může skutečně vést k tomu, že chápeme vrstvu jen jako logickou třídu a námi zvolené znaky mohou ztratit svůj diferenciacční význam pro skutečnou stratifikaci. Naopak při extrémním zdůraznění subjektivních znaků můžeme ta individua nebo skupiny, které si neuvědomují svou příslušnost k vrstvě, neoprávněně z ní vyřadit. V dějinách známe mnoho příkladů, že si sociální skupina, zejména v počátcích svého konstituování, odlišnost svého postavení neuvědomuje. Stupeň uvědomění si příslušnosti k vrstvě a stupeň identifikace s ní bezpochyby

²⁾ J. Klofáč—V. Tlustý: *Soudobá sociologie* — Praha NPL 1965.

však zůstává jedním z velmi důležitých činitelů. Užitečná analýza by tedy měla spojit ve svém postupu využití jak objektivních, tak subjektivních znaků vymezujících jednotlivá strata.

1.4 Kongruence parametrů statu

Z toho, co jsme dosud uvažovali, vyplývá, že analýza sociální stratifikace se soustřeďuje kolem dvou základních problémových okruhů. První okruh problémů je vymezen snahami nalézt kritéria, určit znaky, podle kterých bude možno diferencovat a které budou instrumentální při formování sociálních skupin. Druhý okruh problémů je vymezen snahami určit funkci stratifikace obecně a jednotlivých stratifikačních kritérií zvláště vzhledem k výkonu sociálního systému jako celku a vzhledem k jednání individuí a skupin.

První problém je problémem stanovení statu. Jinými slovy řečeno stanovením parametrů, které určí polohu individua nebo skupiny na stratifikační stupnici. Zmiňovali jsme se již dříve, že je to pro heterogenitu sociálního materiálu velmi obtížná úloha. Inkongruentnost statu, stratifikace, je v literatuře známým problémem. Zpravidla se buduje model stratifikace jako vícerozměrový, kde se jednotlivé dimenze různě doplňují. Analyticky je lze rozlišit, empiricky však splývají a vzájemně se ovlivňují. Pokusy o analýzu proto vycházejí ze základní otázky, tj. z otázky po vztazích mezi jednotlivými parametry statu. Různá řešení bývají orientována přibližně těmito hlavními směry:

1. Není-li možno sestavit kongruentní stratifikaci podle různých parametrů, je možno se pokusit o různé způsoby kombinací parametrů, o sestavení průměru z různých parametrů.
2. Je možno jednotlivým parametrům přiřadit určitou váhu (závažnost).
3. Je možno hledat nějaký syntetický parametr statu.

Ad 1 — K tomuto postupu přivádí autory obvykle potřeba sestavit obecnou stupnici stratifikace. Tento požadavek je pochopitelně oprávněný, protože výsledkem analýzy by skutečně měl být obraz o určitém obecném postavení vrstev v rámci sociálního systému jako celku. Při realizaci tohoto směru analýzy však narazíme na potíže. Tak např. pro primitivní společnost je charakteristické, že individuum může ve své osobě soustředit vrcholné postavení v několika oblastech sociálních činností. E. E. Bergel³⁾ uvádí biblického Mojžíše, který byl vůdcem, nejvyšším knězem, zákonodárcem, bohatým mužem, básníkem a umělcem apod. Takový případ je v dnešní společnosti netypický. Jedna osoba může dosáhnout nejvýše 2—3 vrcholových pozic a typická je spíše inkongruence parametrů statu. Pokusíme-li se to řešit tím, že budeme zjišťovat celkový, průměrný status, stíráme velmi významné charakteristické rozdíly (např. u nás v určité době typickou inkongruenci mezi vzděláním a postavením v struktuře profesionálních rolí ve-

³⁾ Egon Ernest Bergel: Social Stratification — McGraw—Hill Comp. INC 1962.

doucích hospodářských pracovníků), které jsou pro analýzu stratifikace velmi cenné. Potřeba vytvoření obecné stratifikace je však tak silná, že tyto pokusy nadále podnikáme.

Ad 2 — Otázka po vztahu mezi jednotlivými parametry statu vede nevyhnutelně k pokusům o diferenciaci parametrů, přisuzování větší důležitosti jednomu a menší druhému. Tradičně bývá za nejvýznamnější považován tzv. ekonomický činitel (parametr příjmu, vlastnictví atd.), protože významně ovlivňuje všechny ostatní. Toto tvrzení má však relativně historický charakter, protože současné zkušenosti ukazují, že např. vzhledem k mobilitě vzhůru hraje pro individuuum dnes v mnoha případech větší úlohu vzdělání (viz Kaare Svalastoga).⁴⁾

Ad 3 — Tento druhý postup, který předpokládá nalezení nejvýznamnějšího parametru ovlivňujícího všechny ostatní lze doplnit dalším, tj. snahou nalézt takový parametr, který by v sobě syntetizoval působení ostatních. Za takový bývá někdy považován např. příjem (který vypovídá o podílu na moci, prestiži, životní úrovni atd.), hlavně však p r e s t i ž.

Zmiňovali jsme se již o tom, jakou úlohu hraje prestiž v koncepci strukturálně funkcionalistické školy. Je obecným, syntetickým ukazatelem („uspořádání jednotek sociálního systému do stupnice v souladu se standardy společného hodnotového systému“ — T. Parsons podle J. Kľofáč — V. Tlustý — Soudobá sociologie, str. 183). Prestiž tedy syntetizuje pozitivní funkcionální význam pozice, příjem, moc, životní úroveň apod.

Nevýhodou takto koncipovaného parametru je právě jeho syntetičnost. Přesouváme tím de facto problém inkongruence parametrů statu do jednoho parametru, jehož složkami se stávají parametry ostatní.

1.5 Důsledky inkongruence pro chování individuí a reakce jejich sociálního prostředí

Neméně významný je druhý námi zmíněný problém, tj. funkce jednotlivých parametrů statu vzhledem k pohybům sociálních celků a vzhledem k jednání lidí.

Zajímavým způsobem shrnuje zjišťované důsledky inkongruence parametrů statu pro sociální jednání individuí Andrzej Malewski.⁵⁾

Parametry statu je možno chápat jako podněty, které reagují, např. v tom smyslu, že hodnotí celkový komplex parametrů statu nebo jednotlivé parametry jako vyšší nebo nižší, jako lepší nebo horší apod. Velmi důležité je uvědomit si několik premis.

1. Ke statu se váže určitý systém normativně očekávaného chování. Čím větší je divergence mezi komplexem parametrů statu a normativně očekávaným

⁴⁾ Kaare Svalastoga: Social Differentiation v Handbook of Modern Sociology — Edited by R. E. L. Faris Chicago 1964.

⁵⁾ Andrzej Malewski: The Degree of Status Incongruence and Its Effects v sborníku R. Bendix—S. M. Lipset: Class, Status and Power — Free Press 1966.

chováním s tímto komplexem spojeným, tím větší je inkongruence statu vnímaná ostatními. Jinými slovy, nestačí pouze divergence mezi jednotlivými parametry, tj., že některé jsou hodnoceny jako nižší a jiné jako vyšší, ale tato divergence musí být nekonzistentní s normativním očekáváním okolí, v kterém se dané individuum pohybuje.

Např. sportovec, světový rekordman, který má nejnižší vzdělání disponuje parametrem nejvyšším a nejnižším. Tato inkongruence však nemá pro něho žádné nežádoucí důsledky, protože vztah kongruence není normativně očekáván.

2. Inkongruenci parametrů statu vnímá, uvědomuje si určité sociální prostředí. Normativní očekávání různých sociálních prostředí nejsou stejná, očekávání neplatí pro všechny situace. Např. lékaře — černocho nebudou černoši a pokrokové vrstvy bělošského obyvatelstva v USA chápat jako osobu disponující nekongruentním statem, ale ostatní naopak jako osobu s nekongruentním statem.
3. Pro chápání kongruence nebo nekongruence parametrů statu je dále důležité, aby protikladné podněty současně vnímali titíž lidé. Vysokoškolský profesor, který bude bydlet v nevyhovujícím bytě v chudé čtvrti, nebude vystaven nežádoucím důsledkům plynoucím z inkongruence parametrů statu v tom případě, když jeho sousedé nebudou znát jeho postavení na pracovišti a jeho pracoviště a jeho kolegové ho nenavštíví v jeho bytě.

Na základě těchto premis vyslovuje pak Malewski řadu tvrzení. Tak např.:

- a) Čím vyšší je inkongruence parametrů statu daného individua vnímaná ostatními, tím větší je nejistota jeho statu, tj. bude větší pravděpodobnost, že ostatní budou reagovat tak, jakoby dané individuum mělo nižší status, než kterého ve skutečnosti požívá.
- b) Takto vnímaná inkongruence přimáší individuu určitý trest a vyloučení inkongruence jako zdroje odměny. Nemusí to však být ve všech případech. Stane-li se universitním profesorem velmi mladý muž, můžeme to klasifikovat jako inkongruenci statu, protože je nekonzistentní s normativním očekáváním, ale přesto může být jeho celkový status touto inkongruencí zvýšen.
- c) Jestliže nějaké individuum vykazuje nekongruenci parametrů statu, v nichž některé jsou hodnoceny jako nižší, jiné jako vyšší, a jestliže si uvědomuje možnost změnit ty nižší, jeví tendence k jejich zvýšení. V případě, že takové zvýšení je obtížné nebo neuskutečnitelné (např. askripční složky statu jako pohlaví, barva pleti atd.), jeví tendenci vyhnout se lidem, kteří na ně reagují, nebo spojit se s těmi, kteří odmítají ten systém hodnot, který ospravedlňuje dané hodnocení.
- d) Lidé, jejichž status je velmi vysoký a stabilní, věnují méně pozornosti chování symbolicky označující jejich status.
- e) Čím vyšší je inkongruence statu mezi členy skupiny, tím nižší bude stupeň vzájemného přátelství.

Ukazuje se tedy, že inkongruence statu není jen metodickým problémem při teoretické analýze stratifikace, který činí obtíže při pokusech sestavit obecnou stratifikaci, vymezit určitá strata s určitým stupněm ostrosti, ale je zdrojem skutečných diferenciací v reálném sociálním chování jednotlivců i skupin.

2.

2.1 Sociální prestiž

Na základě dříve uvedených poznámek se můžeme vrátit k pojmu sociální prestiž již vybaveni základními informacemi. Půjde nyní o to, jak dosavadní poznámky utřídit a doplnit. V nejširším významu bývá prestiž chápána jako určitý způsob pozitivního hodnocení, ocenění, úcty, které přiřazujeme osobám, předmětům, sociálním pozicím, činnostem. V dosavadním textu jsme chápali prestiž jako jeden z parametrů sociálního statu, zmiňovali jsme se o tom, že někteří autoři zvláště vyzdvihují jeho syntetičnost a funkcionalisté ho považují za hlavní ukazatel, měřítko funkcionální důležitosti pozice ve stratifikaci.

Prestiž je v moderní společnosti nepochybně jedním z nejvýznačnějších znaků, kterými od sebe odlišujeme sociální individua. Plně nahradila dřívější rod, stav a jsou jisté tendence nasvědčující tomu, že není již tak silně spjata s majetkem. Prestiž je jedním z nejpůsobivějších integrativních činitelů sociálních skupin. Osoba, která se identifikuje s nějakou skupinou, vrstvou, identifikuje se ve skutečnosti s prestižními nároky a aspiracemi této skupiny, vrstvy. (V podmínkách, kdy se hodnotový systém jednotlivce a skupiny bude lišit, kdy se jejich prestižní aspirace budou rozcházet, může ovšem hrát prestiž dezintegrativní úlohu).

Mechanismus zmíněného procesu probíhá tak, že sociální skupina nebo vrstva zpravidla formuluje, lépe řečeno přijímá určité ideální ctnosti, vzory chování, kolem kterých jednotliví členové budují své životní dráhy. Vytváří se tak specifické hodnotové systémy s hierarchickou strukturou a prestiž jednotlivého člena dané sociální skupiny je tím větší, čím více ztělesňuje onen ideální soubor ctností. Navenek se to projevuje tak, že se členové (kromě instrumentálních styků) nedsružují s lidmi mimo tento hodnotový systém, mimo jejich standard, a naopak vyhledávají ty, kteří jsou jim rovni nebo stojí výše. Hodnotí proto ostatní z hlediska své vlastní úrovně (tak jak si ji představují), zda jsou jim rovni nebo stojí výše či níže. Tyto prestižní aspirace jsou v tomto smyslu aspiracemi na sociální status. Různé individuální nároky, aspirace, prestižní snažení mohou být samy o sobě nepochopitelné nebo směšné, ale přijaty skupinou, „potvrzeny“, stávají se vzorem jednání, jsou závazné, motivují jednání.

Zrekapitulujme si nyní, co jsme dosud uvažovali v souvislosti s prestiží.

A. Vymezili jsme v nejobecnější podobě prestiž jako způsob pozitivního hodnocení, ocenění určitých sociálních jevů. V našem případě jsme nejčastěji o prestiži hovořili ve smyslu ocenění určité sociální pozice. Uváděli jsme, že prestiž sociální pozice záleží v určitých privilegích, zejména ekonomických a sociálních,

kterými společnost danou pozici obdařuje. Toto hodnocení má hierarchický charakter, tzn. že je možno o nich mluvit ve smyslu vyšší a nižší.

B. Zmiňovali jsme se o funkci takto chápané prestiže ve stratifikaci. Z hlediska funkcionalistického modelu, jehož platnost v rámci rozvinuté sociální diferenciaci (dělbý profesionálních rolí) jsme připustili, je spjata prestiž s nerovností odměn. V modelu stratifikace jako sociálního typu sociální diferenciaci má prestiž zmíněnou úlohu integrativní. Diferenciaci v strata má důsledek v určité sociální izolaci jednotlivých strat, v jejich užší integraci. Strata mají tendenci preferovat vlastní příslušníky, monopolizovat určité role, příležitosti apod., a mají tendenci předávat je dědičně. V rámci takto chápaného modelu stratifikace hraje pak prestiž úlohu integrativního a motivačního činitele, který se snaží stratum monopolizovat.

C. Poznamenali jsme, jaký význam může mít stupeň kongruence parametrů statu pro jednání individuí, pro reakce jejich sociálních partnerů a pro reakce skupin. Aplikace toho, co bylo řečeno o kongruentnosti parametrů statu na prestiž se nabízí očividně. Chápeme-li prestiž jako celkové ocenění statu (komplexu parametrů), platí pak vše to, co bylo řečeno o kongruentnosti statu, o prestiži. Stojíme pak před problémem vzájemných vztahů jednotlivých složek prestiže jako syntetického ukazatele.

D. Zbývá nám učinit několik poznámek k problematice diferencí v prestižním hodnocení. Není to zcela náš předchozí problém, kde jsme se setkávali s faktickými, empiricky existujícími diferencemi, které nám znemožňovaly dosáhnout jednotného a kongruentního modelu uspořádání společenských vrstev, ale setkáváme se s faktem, že individua, skupiny, vrstvy různě hodnotí a oceňují stejné sociální pozice, role, činnosti atd.

Jinými slovy, máme co činit s různými prestižními systémy. Diference v prestižních systémech mohou být způsobeny hlavně těmito okruhy činitelů:

1. diferencemi v osobních charakteristikách individuí;
2. specifikou jednotlivých sociálních jednotek, ve kterých jsou poněkud odlišné systémy hodnot kombinované se systémem osobní prestiže (úcty — esteem) individuí vykonávajících určité role v dané jednotce;
3. diferencemi v prestižních systémech různých vrstev ve stejné společnosti, různých společnostech v jedné historické etapě a stejných společnostech v různých historických etapách.

Z toho vyplývá, že mohou existovat vedle sebe různé prestižní systémy, prolínat se, tolerovat, podporovat navzájem, ale také mohou být zcela nezávislé, protikladné, být v konfliktu. Vyplývá z toho, že diferencovaná společnost má nutně různé úrovně zájmů, typů jednání, aspirací, cílů, hodnotových systémů, a proto také neexistuje jednotná, obecně platná stupnice prestiže.

Velmi důležitým aspektem je systém gratifikace spojený s prestiží. To, jaký typ odměny je charakteristický pro určitou pozici, výrazně ovlivňuje její celkovou prestiž. Záleží to ovšem zase pochopitelně na hodnotovém systému daného jed-

notlivce nebo sociální skupiny. Tak např. může prestiž podporovat v různém poměru u různých sociálních jednotek odměna finanční (příjem), která má nepochybně největší váhu v systémech zbožní výroby, dále odměny vyplývající z pracovních podmínek (počet pracovních hodin, začátek a konec práce, čistá práce, bezpečnost práce apod.), odměny čestné a nakonec různé kombinace těchto odměn. Oddělit od sebe různé typy odměn je možné pouze analyticky, protože empiricky splývají a jsou často podvědomými motivacemi prestižního hodnocení.

V této stati nás především zajímala prestiž připisovaná pozici. Odlišuje se však prestiž vyplývající z výkonu role a z osobních vlastností individua uplatňujících se při výkonu role, která bývá v literatuře na rozdíl od prestiže označována terminologicky jako *úcta* (esteem, deference). Z vymezení plyne, že *úcta* nemá obecný charakter jako prestiž, ale je spjata s konkrétní sociální jednotkou, ve které individuum zastává danou roli. (Pochopitelně, že ne jen profesionální roli, ale také roli v rodině, v přátelské nebo sousedské skupině atd.). Osobní *úcta* souvisí s prestiží, ale může se s ní významně rozcházet, protože daná jednotka, instituce, subkultura atd. má svou relativně autonomní stupnici *úcty* a prestiže.

Dalším specifických aspektem prestiže je popularita. V moderní společnosti se projevuje tendence k tomu, že osoby s vysokou popularitou dosahují vysoké prestiže. V posledních desetiletích se popularita přestává týkat jednotlivých osob, ale stává se motivací jednání celých profesionálních skupin, jako herců, sportovců, politiků, umělců apod. Jde o popularitu v rámci té sociální oblasti, ve které je působnost dané role, ale charakteristickým rysem je, že vysoká popularita má tendenci být generalizována i na oblasti jiné. Prestiž plynoucí z popularity sleduje tuto generalizační tendenci také.

Otázky, o kterých jsme se dosud zmiňovali, nejsou výslovně věci teoretické analýzy. Považuji teoretický a empirický přístup za dvě stránky jedné věci — vědecké analýzy daného problému. Proto nebudou následující poznámky věnované problematice empirických výzkumů sociální prestiže pojednávat o něčem zcela odlišném.

3.

3.1 Zaměření empirických šetření

Výzkumy sociální stratifikace, které se tak či onak vždy dotýkají sociální prestiže, se koncentrují kolem těchto tří typů šetření:

- a) výzkumy, které aplikují tzv. subjektivní přístup, tj. takové, které se pokoušejí charakterizovat a měřit sociální pozici individua jeho sebezaražením,
- b) výzkumy užívající k zařazení individua nebo sociální skupiny sboru soudců, expertů, členů obce apod.,
- c) výzkumy aplikující tzv. objektivní přístup, tj. takové, které se pokoušejí charakterizovat a měřit pozici individua podle jeho ekonomického statu, vzdělání, moci atd.

3.2 Výzkum prestiže povolání

Nejčastěji se však užívá různých kombinací zmíněných typů výzkumu. Nejvíce bylo vykonáno v oblasti výzkumů prestiže povolání. Vychází se z předpokladu, že profesionální role má významný vztah k takovým parametrům statu jako příjmu, pravomoci apod. Kromě toho je to typ obecný. Prestižní hierarchie vyplývající z dělby práce je ve většině vyspělých průmyslových společnostech podobná a řada srovnávacích výzkumů to potvrzuje. Tato stabilita prestižní struktury zjevně odráží stabilitu dělby a charakteru práce moderní společnosti.

Znalosti o povolání a relativně rozsáhlý konsensus v hodnocení povolání jsou v populacích značně rozšířeny. Na základě těchto zkušeností se pokoušejí mnohé výzkumy prestiže povolání provést dedukci takového typu, že z prestiže povolání usuzují na prestiž statu, ke kterému nepochybně povolání umožňuje přístup.

V některých výzkumech však dochází ke krátkému spojení a diferenciaci povolání podle prestiže byvá dáována do bezprostředního vztahu se stratifikací. Již dříve jsme poukazovali na nutnost odlišení těchto dvou modelů diferenciaci společnosti. Diferenciace podle povolání je specifický typ sociální diferenciaci a může probíhat i v rámci jednotlivých vrstev, které z hlediska stratifikace dále nečleníme a považujeme za určitý celek. Nemůžeme proto v žádném případě směřovat stratifikaci a diferenciaci podle povolání, i když nepochybně mají společné znaky v tom, že profesionální role je významným činitelem, který spolu s ostatními konstituuje status.

3.3 Syntetičnost prestiže jako empirický problém

Obtíže, o kterých jsme hovořili v první části, vystoupí velmi výrazně, pokusíme-li se o empirická šetření. Zpravidla bývá snahou výzkumníků sestavit obecnou stupnici prestiže, např. povolání, nebo sestavit obecnou stratifikaci.

V případech šetření prestiže povolání se nám inkongruence různých složek prestiže promítne např. při zadávání instrukce. Stane se totiž, že při různých instrukcích dostaneme různou hierarchii povolání. Jinou, žádáme-li ocenění z hlediska sociální utility, jinou z hlediska očekávané úcty a vážnosti pojevované povolání a jinou z hlediska očekávaného příjmu.

Jeden možný postup je zadávat několik instrukcí (např. z hlediska sociální utility, úcty a vážnosti, očekávaného příjmu, očekávaného vzdělání) a bodové koeficienty získané z jednotlivých instrukcí převádět na průměrný bodový koeficient, který by zachycoval průměrné ocenění (anebo přiřazovat různou váhu jednotlivým složkám). Stírá se tím ovšem inkongruence složek, která je pro nás zajímavá. Další možný postup je zadat obecnou instrukci, která by nebyla podnětem k hodnocení některé jednotlivé složky prestiže, ale byla vůči nim neutrální. Je to instrukce, které žádá ocenění obecného postavení povolání ve společnosti. Nevýhodou takové instrukce ovšem je, že v ní splývají různé složky natolik, že

nejdou odlišovat, a nejsme si jisti, podle čeho respondent povolání hodnotí, a musíme připustit možnost podvědomé motivace. Výsledky však ukazují, že prestižní stupnice získaná podle takovéto instrukce je poměrně invariabilní a mezinárodně srovnatelná. To by svědčilo o tom, že respondenti hodnotí relativně stejné a stabilní složky prestiže.

Autor statě prováděl v rámci šetření „vertikální sociální diference a mobility obyvatelstva v ČSSR“, které se realizuje pod vedením doc. P. Machonina, v předvýzkumu srovnání prestiže vybraných povolání s výsledky dosaženými v roce 1963 v americkém výzkumu nazývaném „NORC Study“⁶⁾ a zjistil významnou shodu v oceňování povolání.

Např. bylo dosaženo těchto výsledků:

U nás		USA	
ministr	94	ministr	87
profesor	93	profesor	90
ředitel továrny	92	ředitel	87
inženýr	90	inženýr	86
nukleární fyzik	86	nukleární fyzik	92
lékař	82	lékař	93
sociolog	80	sociolog	83
důstojník	79	důstojník	82
ekonom	78	ekonom	78
elektrikář	75	elektrikář	76
učitel	75	učitel	81
holič	64	holič	63
horník	74	horník	50
čistič bot	31	čistič bot	34

Index se pohybuje od 20 bodů (nejhorší ocenění) do 100 bodů (nejlepší ocenění). Získané výsledky pro naše podmínky byly dosaženy na poměrně malém vzorku, a proto bodové diference v rozpětí 1–5 bodů nejsou významné.

Problematika šetření prestiže povolání má ovšem řadu příliš specifických otázek dalších, které stojí stranou našeho zájmu v této stati.

V empirických výzkumech sociální prestiže v souvislosti s výzkumy stratifikace se uplatňují dva základní přístupy, které vyplývají z toho, o čem jsme se již zmiňovali.

- a) Jedna skupina výzkumníků se snaží sestavit obecnou stupnici prestiže, obecný model stratifikace. Přes zdůrazňované potíže se ukazují jisté možnosti využitím matematických modelů. Na základě vícerozměrových modelů, modelů fakto-

⁶⁾ Robert W. Hodge, Donald J. Treiman and Peter Rossi: A Comparative Study of Occupational Prestige. V sborníku R. Bendix— S. M. Lipset: Class, Status and Power — Free Press 1966.

rové analýzy apod. je možno sestrojiti složitější obraz stratifikace, redukovat inkongruenci parametrů tím, že se podaří určit nejzávažnější atd.

- b) Druhá skupina výzkumníků se orientuje na šetření, zabývající se jednotlivými parametry statu, jednotlivými složkami prestiže a studuje spíše rozdíly v prestižním hodnocení, vychází vědomě z inkongruence. Tyto výzkumy si všímají prestiže individua v určitém subsystému, v obci, prestiže vyplývající z výkonu role, z činností ve volném čase apod. Domnívám se, že oba postupy jsou užitečné a potřebné, že není třeba jeden preferovat před druhým. Potřeba obecného modelu může být vhodně doplňována srovnáním s modely dílčími, speciálními.

Smyslem této statě bylo učinit několik poznámek k významům, v jakých se užívá pojmu sociální prestiž, poukázat na některé problémy jeho aplikace v teoretické analýze stratifikace, zmínit se o funkci prestiže ve stratifikaci jako jednoho z důležitých parametrů statu a na jeho funkci vzhledem k chování jednotlivců a konečně věnovat několik poznámek způsobům šetření prestiže. Zde bylo autorovou snahou poukázat na to, že teoretická a empirická analýza těsně souvisí. Nepřesnosti, nejasná a sporná místa v teoretické analýze se nevyhnutelně musí projevit v empirických šetřeních.

Závěrem bych však chtěl poukázat na to, co by vlastně mělo být vyústěním této analýzy, ale na co nestačí mé síly ani množství informací, které je k dispozici, totiž analýza funkce sociální prestiže v naší společnosti.

Studium tohoto problému v podmínkách socialistické společnosti by bylo závažné a užitečné z toho důvodu, že naše společnost má teoreticky zvláště výhodné podmínky k vytváření integrovaného sociálního systému.

Sociální prestiž je v určitém slova smyslu, v rámci hodnotového systému, základním integrativním činitelem. Integrovanost každého sociálního systému, a tím také jeho optimální funkce závisí na stupni shody cílů, hodnot a norem systému s cíli, hodnotami a normami individuí nebo sociálních jednotek. Čili jinými slovy je žádoucí, aby vysokou prestiž měla např. tvůrčí práce a vzdělání nejen v oficiálně předkládaném systému hodnot, ale i v prestižních systémech kolektivů a jednotlivců ve formálních i neformálních skupinách.

To je však jen první krok. Aby toto hodnocení, tato pozitivní prestiž nebyla jen slovy, aby podněcovala a motivovala jednotlivce k jednání, ke snaze dosahovat takových hodnot, znamená to konstituovat a zavést určitý systém rozdělování příležitostí, moci a gratifikací v souladu s těmito hodnotami, v souladu s jim přisuzovanou prestiží. Znamená to zakotvit tento systém rozdělování příležitostí, moci a gratifikací institucionálně.

Domnívám se, že úkol studovat současný stav naší společnosti z těchto hledisek a porovnávat jej s optimálními požadavky je nejvýše aktuální a žádoucí úlohou pro sociologickou analýzu.

**NOTES ON THEORETICAL AND EMPIRICAL QUESTIONS RELATING
TO THE FUNCTION OF SOCIAL PRESTIGE IN STRATIFICATION**

Jaroslav Kapr

R é s u m é

In his introduction the author provides brief information on the general theoretical conception of stratification, especially on the functionalist and Marxist views. He considers the problem of the congruence and incongruence of status to be an outstanding issue in the theoretical analysis and methodology of empirical investigation.

In the following part he makes a brief examination of the significance of social prestige in stratification, directing his comments to the question of the prestige accorded to social position. In this connection he describes research work on occupation prestige. The purpose of the article is to present a concise account of the social prestige concept as a factor in theoretical and empirical analysis of stratification. The author has set out to demonstrate that theoretical and empirical analysis are interrelated, being simply different aspects of and approaches to a common purpose — the scientific analysis of a given problem.